

ARAP BAHARI'NDAN NE ÖĞRENDİK?

Yrd. Doç. Dr. Seda Demiralp

Işık Üniversitesi, seda.demiralp@isikun.edu.tr

ÖZET

Kısaca Arap Baharı diye tanımladığımız, 2010 sonrası Arap ülkelerinde ardı ardına ortaya çıkan ve birçok ülkede mühim siyasi sonuçlar doğuran zincirleme isyan dalgası, Ortadoğu çalışmaları alanında da sarsıcı bir etki yaratmıştır. Arap Baharı'nın ne akademisyen, ne siyasi çevrelerce öngörülebilmiş olması, mevcut teorilerin ve varsayımların sınırlarını göstermiş, yeni teorik yaklaşımların önünü açmıştır. Sonuç itibarıyla Arap Baharı sonrası Ortadoğu çalışmalarının bir özeleştirisi ve yenilenmeye gitmesi şart olmuştur. Bu çalışma da bu amaca hizmet etmek üzere kaleme alınmış ve Arap Baharı'ndan edinilmesi gereken teorik dersleri özetlemeyi hedef almıştır. Bu çerçevede, Ortadoğu çalışmalarında son yıllara kadar gücünü korumuş üç teorik yaklaşım ele alınacak ve Arap Baharı sonrası edinilen perspektiften tekrar değerlendirilecektir. Daha spesifik olarak belirtmek gerekirse, Ortadoğu toplumlarında otoriterliğe itiraz ve direniş motivasyonunun ve becerisinin eksikliği, baskı mekanizmalarının sarsılmaz gücü, ve rantçı ekonomik yapılarla ekonomik globalleşmenin siyasi istikrara katkılarına dair varsayımlar gözden geçirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap Baharı, Ortadoğu Çalışmaları, politik kültür, asker-sivil ilişkileri, rantçı devlet modeli, neoliberalleşme

1. Giriş

Kısaca Arap Baharı diye tanımladığımız, 2010 sonrası Arap ülkelerinde ardı ardına ortaya çıkan ve birçok ülkede mühim siyasi sonuçlar doğuran zincirleme isyan dalgası, Ortadoğu çalışmaları alanında da sarsıcı bir etki yaratmıştır. Arap Baharı'nın ne akademisyen, ne siyasi çevrelerce öngörülebilmiş olması, mevcut teorilerin ve varsayımların sınırlarını göstermiş, yeni teorik yaklaşımların önünü açmıştır. Sonuç itibarıyla Arap Baharı sonrası Ortadoğu çalışmalarının bir özeleştirisi ve yenilenmeye gitmesi şart olmuştur. Bu çalışma da bu amaca hizmet etmek üzere kaleme alınmış ve Arap Baharı'ndan edinilmesi gereken teorik dersleri özetlemeyi hedef almıştır. Bu çerçevede, Ortadoğu çalışmalarında son yıllara kadar gücünü korumuş üç teorik yaklaşım ele alınacak ve Arap Baharı sonrası edinilen perspektiften tekrar değerlendirilecektir. Daha spesifik olarak belirtmek gerekirse, Ortadoğu toplumlarında otoriterliğe itiraz ve direniş motivasyonunun ve becerisinin eksikliği, baskı mekanizmalarının sarsılmaz gücü, ve rantçı ekonomik yapılarla ekonomik globalleşmenin siyasi istikrara katkılarına dair varsayımlar gözden geçirilecektir.

Çalışmanın ilk bölümü kültürcü yaklaşımları ele alacaktır. Bu yaklaşımın temel iddiası Ortadoğu kültürlerinin otoriteye isyanı caydırıcı nitelikte olduğu, bu sebeple bölgede direniş gerçekleşmediği ve bu sayede bölgede otoriter rejimlerin devam edebildiği yaklaşımıdır. Burada vurgulanacağı gibi, popülerleştiği 1990 sonlarından beri eleştirilmekle birlikte aksi kanıt yetersizliğinden etkisini sürdürebilmiş bu özcü varsayımlar, Arap Baharı'ndan sonra savunulması büsbütün sorunlu bir hal almıştır. İkinci olarak ordu- siyaset ilişkileriyle ilgili varsayımlar gözden geçirilecektir. Geçmiş çalışmalar Ortadoğu ülkelerinde, orduları siyasi otoritelerin özel emrinde hareket eden birliklermiş gibi tasvir etmiş ve bu ülkelerdeki otoriter rejimlerin sarsılmazlığını bu durumla açıklamışlardır. Oysa ki Mısır ve Tunus'ta ordunun siyasi otoriteye arka çıkmaması, Libya ve Yemen'de kısmen destek vermesi, ve Suriye ve Bahreyn gibi ülkelerde desteğini büyük ölçüde sürdürmesi gibi farklılıklar, bölgede birbirinden ayrı ordu tipleri ve ordu-devlet ilişkileri olduğunu göstermekte, ve bu önemli farkları ortaya dökecek yeni çalışmaları gerekli kılmaktadır. Nihayet son bölümde, Arap Baharı sonrası edinilen perspektifle ekonomi-siyaset ilişkilerine dair dominant teoriler ele alınacak ve çıkarılması gereken derslere işaret edilecektir. Görülen odur ki, petrol rantlarına sahip otoriter ülkelerde isyan ve değişim imkanlarının güçlüğünü vurgulayan rantçı devlet teorisi geçerliliğini büyük ölçüde korurken, neoliberal politikalar bazı beklentilerin aksine isyanı artırmıştır.

2. Politik Kültür: Otoriterlik ve Direniş

Ortadoğu'nun dünyanın başka bölgelerine nazaran demokratikleşmeye daha fazla direnmesi gerçeği birçok Ortadoğu çalışmanı tarafından kültürel sebeplerle açıklandı. Bunlara göre, Ortadoğu'da demokratikleşme

olamadı çünkü yeterince talep yoktu. Bunun sebebi Ortadoğu kültürlerinde tolerans, barışçılık, bireycilik gibi demokrasinin yapı taşları olarak düşünülen değerlerin fazla yer bulmadığıydı (Kramer 1993, Kedourie 1994, Fish 2002). Bu görüşlere göre, bireyden çok çoğunluğun tercihlerine, güçlü liderliğe, üst akıllara önem veren Ortadoğu’da otoriter siyasi yapıların devamı şaşırtıcı değildi. Bu kültürcü yaklaşımlara göre söz konusu eğilimlerin altında yatan en kuvvetli sebeplerden biri de İslam dini idi. Huntington (1996) gibi muhafazakar siyaset bilimciler tarafından en provokatif şekilde savunulan bu tür özcü yaklaşımlar elbette ağır eleştirilere de maruz kaldılar. Bu eleştiriler özetle şu görüşleri dile getiriyordu. Tüm kültürcü argümanlar biraz “entelektüel tembellik” içeriyor, ve başka şekilde açıklanamayan tüm “artık “ (residual) soruları “kültür” değişkeniyle açıklama kolaycılığına kaçıyoruz. Bu tür kültürcü yaklaşımlar en çok da Ortadoğu çalışmalarında öne çıkıyor, bu da Batılı araştırmacıların ön yargıları ve bölge dinamiklerini anlama konusundaki eksikliklerinden kaynaklanıyordu. Bu şartlar altında Ortadoğu’ya dair tüm farklılıklar (otoriterlik, ataerkillik, ekonomik geri kalmışlık vb.), bir başka farklılıkla, yani “İslam” dini ve ona eşlik eden kültürel karakteristiklerle açıklanmaya çalışılıyordu. Oysa kültür-siyaset ilişkisi analiz edilmesi en zor ilişkilerden biri olduğundan çok daha dikkatli incelenmeli, ve hatta yanıltıcı siyasi sonuçlara ulaşarak çeşitli ön önyargıları besleme riskinden ötürü tamamen uzak durulmalıydı.

Bazı Ortadoğu çalışanları ise Ortadoğu kültürlerinde otoriter eğilimlerin olduğu görüşüne karşı çıkmamakla birlikte, bu eğilimlerin başka toplumlarda da görüldüğünü, fakat bu toplumların bir noktada demokratikleşmeyi başardığını hatırlatarak, kültürün demokratikleşmeyi engellemeyeceğini savundular. Bu sebeple, Ortadoğu’da demokratik taleplerin olmadığı ve demokratikleşmenin bu yüzden gerçekleşmediği tezi savunulamazdı. Ne var ki tüm bu eleştiriler, Ortadoğu’da gerçekten de organize bir direniş ve siyasi değişim hareketi gözlemlenemediğinden zayıf kalıyor, ampirik kanıt eksikliğinde kültürcü teorileri çürütmek zor oluyordu. Bölgede organize direniş sadece İslami gruplar arasında gözlemleniyor, bu grupların ise demokratik sicilleri sağlam görülmediğinden, varlıkları demokratikleşme sinyali olarak yorumlanamıyordu. Bu sebeple, kültür ve İslami kimliğin belirleyiciliği ile ilgili argümanlar teorik olarak ağır eleştirilere maruz kalmış olmak ve popülerliklerini görece yitirmiş olmakla birlikte literatürde varlıklarını sürdürdüler.

Ne var ki bu durum, Arap Baharı süreci ile birlikte değişmek durumunda kaldı. Birbiri ardına patlak veren, üstelik de aynı anda İslamcı, sol, liberal, feminist, ve diğer ideolojik kesimler tarafından sahiplenilen, birçok grubu bir araya getiren, ve herkes için siyasi açılım talep eden organize direniş hareketleri Ortadoğu’nun yakın siyasi tarihine damgasını vurdu. Bu gelişmeler Ortadoğu’da direniş beklemeyen yahut sadece İslamcı direnişleri olası gören kültürcü varsayımları kökünden sarsarak bölge halkının demokratik taleplerinin ve direniş becerisinin muadillerinden hiç de geri kalmadığını gösterdiler. Hatta, Suriye ve Bahreyn örnekleri dünya direniş literatüründe dahi eşine az rastlanan örnekler teşkil ettiler çünkü bu ülkelerde direniş ağır mililer saldırılara rağmen devam etti. Bu karşılaştırmalı sosyal hareketler çalışanları için şaşırtıcı bir durumdu, çünkü mevcut direniş çalışmaları bir yere kadar şiddetin (örneğin polis şiddetinin) isyanları tahrik etmesiyle birlikte ağır silahlar devreye girdiğinde, yani bir ülkenin askeri birlikleri halka karşı saldırı başlattığında direnişçilerin geri çekileceklerini ön görür (Mülkler ve Weede, 1990; Lichbach, 1987; Fransisco, 1995). Ne de olsa insan rasyonel bir varlıktır ve davranışlarının maliyeti olası faydalarına göre ciddi şekilde ağır bastığında davranışına son verecektir. Oysa ki Suriye ve Bahreynli direnişçilerin karşılaştıkları durum tam da buydu ve buna rağmen, yani vatandaşı bulundukları ülke ordularının üzerlerine ateş açmasına ve her gün yüzlerce ölü vermelerine rağmen direnişler devam etti. Bu, şaşırtıcı bir dirençti ve literatürde yeni çalışmalara yön verdi. Nitekim Bellin (2013), bu durumun ülke-spesifik çalışmalarla açıklanamayacağını, ancak bölgesel etkilerle anlaşılabileceğini söyler. Yani, başta Tunus olmak üzere, Arap Baharı’nın başarılı örnekleri o derece kuvvetli bir ilham dalgası yaratmıştır ki, başarılı örneklerle yapılan empati ve ortaya çıkan öfori duygusu, rasyonel hesapların önüne geçmiş, ve direnişin devamını sağlamıştır (Bellin). Direniş hareketlerinin veya demokratikleşme süreçlerinin çoğu zaman dalgalar halinde geldiği, halkların birbirinden etkilendiği zaten bilinmekle birlikte, Arap Baharı örneğinin dikkat çektiği gerçek, bu tür etkilenmelerde allanın coğrafi değil kültürel yakınlık olduğudur. Bireyler, halkını kendi halkına, yaşam şartlarını kendi yaşam şartlarına benzettiği toplumlarda gerçekleşen olumlu değişimlerden etkilenir, identifikasyon yapar, ve benzer bir sonuç yakalamak ümidiyle harekete geçer. Bu esnada içinde bulunulan şartlarda önemli farklı olsa da, ve bu farklar hayat-ölüm farkını belirleyecek nitelikte olsa bile, Tunus ve Suriye siyasi koşullarının farklılıkları gibi, ortaya çıkan coşku ve enerji artık bunlara kulak asmaz ve kolay kolay durdurulamaz. Aynı etki, coğrafi olarak yakın olup sosyal açıdan farklı toplumlarda gözlemlenemeyebilir. Bu sebeple Tunus’ta başlayan direniş hareketi Afrika’nın güneyine değil, Arap Yarımadası’na yayılmıştır. Yine benzer sebeplerle, 2009’da İran’da baş gösteren çevreci hareket komşu Arap ülkelerinde ilgi çekmiş ve takip edilmiş olmakla birlikte ciddi bir etkilenmeye ve harekete yol açmamış, fakat iki sene sonra benzer bir şekilde Tunus’ta baş gösteren direniş, Arap ülkeleri arasında hızla yayılmıştır. Özetle, Beissinger (2007)’ın dediği gibi, empati kendine benzeyenle yapılır ve Arap ülkelerinde yıllardır eksik olan değişim modeli nihayet oluştuğunda, “domino etkisi” gerçekleşmiştir. O halde, Arap Baharı yeni bir “demokratik dalga”nın sinyali olarak görülebilir mi? Ne var ki direniş, hatta otoriter rejimlerin çöküşü, demokratikleşmenin bir ön aşaması olmakla birlikte, her

zaman peşinden demokratikleşmeyi getirmez. Görüldüğü kadarıyla, Ortadoğu’da da demokratikleşme hala çok yakın vadede gerçekleşecek gibi durmamaktadır fakat bunun sebepleri ayrı bir çalışma konusudur.

3. Baskı Mekanizmalarının Sarsılmazlığı: Ortadoğu’da Asker-Sivil İlişkileri

Ortadoğu otoriterliğini ele alan karşılaştırmalı siyaset çalışmaları içerisinde ağırlığını koruyan teorilerden biri ordu-sivil ilişkilerine dairdir. Otoriterliğin sarsılmazlığı eserinde Bellin bu konudaki en kapsamlı teorik yaklaşımlardan birini ortaya atmış ve bölgede hüküm süren liderlerin arkalarındaki ordu desteğinin belirleyici rolüne işaret etmiştir. Bellin’e göre, Ortadoğu otoriterliğini açıklayan ve bu anlamda bölgeyi başka bölgelerden ayıran faktörler sıklıkla iddia edilen argümanların aksine, kültür veya ekonomik az gelişmişlik değildir. Bu, Ortadoğu kültürlerinin otoriter olduğu tezini reddetmek anlamında değildir. Fakat yukarıda belirtildiği gibi, otoriter kültürlerin çeşitli dönemlerde hüküm sürdüğü birçok toplumda bir noktada demokratikleşme hareketi gerçekleşmiştir. Ekonomik az gelişmişlik argümanında da aynı durum söz konusudur. Ortadoğu gerçekten de az gelişmiş bir bölgedir fakat başka az gelişmiş bölgelerde demokratikleşme olabilmektedir. O halde belirleyici olan az gelişmişlik de olamaz. Nitekim ekonomik gelişme ve demokratikleşme arasındaki ilişkiye dair iddialar yakın zamanda çürütülmüş, ekonomik gelişmenin demokrasilerin sürekliliğini sağlamaya katkıda bulunmakla birlikte otoriterlikten demokrasiye geçişte belirleyici bir rolü bulunmadığı kanıtlanmıştır (Przeworski vd., 2000). O halde, Ortadoğu’yu diğer bölgelerden ayıran ve otoriterliğin bu derece istikrarlı bir biçimde devamını sağlayan başka bir sebep olmalıdır.

Bellin’e göre bu fark, bölge ülkelerinde mevcut bulunan baskı mekanizmalarında yatmaktadır. Ortadoğu’da demokratikleşme olamamasının sebebi baskı mekanizmalarının aşırı güçlü olmasından gelmektedir. Bu gücü sağlayan da askeri güçlerle liderler arasındaki ilişki yapısında yatmaktadır. Ortadoğu’da demokratikleşme şansı düşüktür, çünkü burada hüküm süren otoriter liderlerin arkasında askeri destekleri vardır ve bu şartlar altında onları devirmek çok güçtür. Bir başka deyişle, demokrasinin gerçekleşmemesinde talebe değil arza odaklanılmalıdır. Demokrasi talep edildiğinde, insanlar mobilize olup sokaklara döküldüğünde sürecin devamını bir tek soru belirler: ordu lidere destek olacak ve bu amaçla gerekirse kendi halkına silahlı müdahalede bulunacak mı? Cevap “evet” ise halkın yapabileceği pek bir şey yoktur. O yüzden iş ordunun seçimlerinde biter ve Ortadoğu’yu ayırt eden ordunun bu tür durumlarda sıklıkla lidere destek vermeyi seçmesidir. O halde anlamamız gereken bu durumun sebepleridir.

Bir askerin kendi halkına ateş etmesi, görev tanımıyla ağır bir çelişki yaratır ve bu sebeple -teorik olarak- hiçbir asker tarafından istenmez. O halde Ortadoğu’da askerler neden kendilerini sıklıkla bu istenmeyen durumda bulmaktadır? Bellin bunu ordunun kurumsallaşamamış olmasıyla açıklar. Kurumsallaşmanın tanımı, yönetimde keyfiyet değil kuralların belirleyici olması, bu kuralların devamlı, biliniyor ve tahmin edilebilir olması, yükselme ve ast-üst ilişkilerinin yeteneğe dayalı olması ve kurumsal bağımsızlık özelliklerini içerir. Ortadoğu’da gözlemlenen, yönetimin keyfi, atamaların ve yükselmenin siyasi liderle şahsi yakınlık sayesinde gerçekleştiği ve kurumun bağımsızlığı olmayıp siyasi liderin kontrolü altında bulunmasıdır. Bir başka deyişle ordu halkın ordusu değil siyasi liderin ordusu gibidir ve halk tarafında da öyle algılanır. Bu durumda bir halk isyanı söz konusu olup ordu komutanları siyasi liderden halka ateşe etme emri aldığı anda, bu komutanların görev tanımlarıyla çelişmek pahasına halka ateş etme ihtimali artacaktır. Çünkü bu askerler bilir ki bir siyasi devrim veya değişim olup siyasi lider devrildiği takdirde kendilerinin pozisyonları da tehlikeye girecektir. Halk onları milletin askerleri değil liderin askerleri olarak algılamaktadır ve liderden kurtulunca onlardan da kurtulacaktır. Bunu göze alamayan asker halkına ateş edecektir ve bir ordu halka ateş etmeye başlarsa halk hareketinin devamı imkansız gibidir. Sivil bir halkın bir orduya karşı gelebilmesi çok zor olduğundan bu noktada isyan biter. Bellin der ki, işte bunu bildiği için Ortadoğu halkları kolay kolay isyan etmez, ederse de bunun başarıya ulaşma şansı çok düşüktür.

Ne var ki Arap Baharı olarak tanımladığımız 2011 sonrası dönemde bölgede halkların birer birer ayaklanması ve Tunus ve Mısır gibi ülkelerde ordu komutanlarının isyanlara müdahale etmemek suretiyle liderlerin devrilmesine izin vermesi, diğer taraftan Suriye örneğindeki gibi askerlerin halka ateş açmasına rağmen isyanların durmaksızın devam etmesi bu konudaki mevcut teorileri tekrar düşünmeyi gerekli kıldı. Ortadoğu’da otoriterliğin sarsılmazlığının sebebinin orduda kurumsallaşma eksikliği ve şahsi, siyasi lider kontrolünde ordu yapılaşmaları olduğu tezi eksik veya hatalı mıydı?

Bellin ve Gause gibi karşılaştırmalı siyasetçiler Arap Baharı sürecinde yaşananlara bakıldığında tam tersine ordu desteğinin otoriterliğin devamı konusunda belirleyici olduğu tezinin ispat edilmiş olduğunu, fakat Arap Baharı’nı tahmin edememiş olmanın, bölgedeki tüm ordu-sivil ilişkilerinin aynı kefiye konmuş olması hatasından ileri geldiğini söylerler. Yani, Tunus ve Mısır’da daha kurumsallaşmış ordular bulunması ve bu orduların sorumluluklarını siyasi otoriteye değil halklarına bağlılıkla tanımlaması, bu ülkelerde direniş

başladığında ordunun direnişten yana tavır almasına sebep olmuştur. Oysa ki Suriye ve Bahreyn gibi ülkelerde ordu-siyaset ilişkilerinin çok daha şahsi biçimde yapılmış olması farklı sonuçlar doğurmuştur. Beşir Esad'ın halkın çoğunluğu Sünni olmasına rağmen askeri elitleri kendisi gibi Alevilerden seçmesi, Bahreyn'de ise tam tersi, halk çoğunluğunun Şii olmasına rağmen, üst rütbeli askerlerin liderin kendisi gibi Sünnilerden seçilmesi, bu ülkelerde halkın orduyu kendine değil lidere yakın görmesine sebep olmuştur. Gerçekten de rütbesini ve kariyer imkanlarını liderle kurduğu dini, etnik, veya ailevi bağlara bağlı gören bir askerin önceliği bu siyasi ortamın devamını sağlamak olacaktır. Zira, bir siyasi değişim durumunda kariyerlerini ve hatta hayatlarını kaybedeceklerini bilmektedirler. Nitekim Suriye ve Bahreyn'de halka ateş etmesi emredilen askerler, görev tanımlarına tamamen ters de olsa bu emre uymuşlardır. Libya ve Yemen'de Muammer Kaddafi'nin ve Ali Abdullah Salih'in ailelerinden gelen askerler onlara bağlı kalırken, diğerleri muhalefete katılmış ve neticede her iki ülkede de lider devrilmiştir. Tunus ve Mısır'da ise rütbelerini yetenekleri sayesinde edinmiş, köklü kurumsal geçmişlere sahip orduların mensubu bulunan generaller, kendilerini siyaset üstü görmüş, kendilerine verilen ateş emrine uymamış, direniş başladıktan kısa süre sonra mevcut siyasi liderlere (Tunus'ta Ben Ali ve Mısır'da Mübarek) destek vermeyeceklerini açıklamış, bu açıklamalar da kısa süre içinde söz konusu liderlerin devrilmelerini beraberinde getirmiştir.

Özetle, otoriterliğin devamında belirleyici olan, otoriter liderlerin bir direniş söz konusu olduğunda güvenilecekleri askeri desteğe sahip olup olmadıklarıdır. Ortadoğu'da bu destek genellikle mevcuttur çünkü asker-sivil ilişkileri genellikle kurumsal değil şahsi bağlara dayanır. Ne var ki tüm Ortadoğu ordularını aynı kefiye koymanın yanlış olduğu görülmüştür. Görece olarak daha kurumsal ordular vardır ve bu farklar bir direniş vücuda geldiğinde söz konusu ülkelerin kaderini değiştirecek kadar önemlidir.

4. Rantçı Ekonomi, Ahabap-Çavuş Kapitalizmi, ve Ortadoğu'da Ekonomi-Siyaset İlişkileri

Arap Baharı ekonomi-siyaset ilişkilerine dair mevcut varsayımlarımızı da gözden geçirme gereği doğurmuştur. Bugün Ortadoğu'da iki tür ekonomik model söz konusudur. Birisi, devletlerin gelirini büyük ölçüde petrol ihracatından sağladığı rantçı modeldir. Diğerisi ise petrol geliri bulunmayıp uzun müddet devlet eliyle üretim yaparak kalkınma çabası göstermiş fakat son dönemlerde globalleşme süreçlerinin yarattığı baskılar sonucu uygulanmaya başlayan ekonomik reformlarla devlet müdahalesinin azaldığı veya şekil değiştirdiği neoliberalleşme modelidir.

Arap Baharı sonrasında rantçı devlet teorisini gözden geçirdiğimizde, bu süreçten güncelliğini büyük ölçüde koruyarak çıktığını söylemek mümkündür. Kısaca özetleyecek olursak, rantçı devlet teorisi ülke gelirlerinin çoğunun değerli doğal zenginliklerden edinildiği, üretimin ve dolayısıyla halkın katkısının ülke gelirinde rolünün az olduğu ekonomik yapıdır (Beblawi ve Luciani, 1987). Otoriter siyasi yapılara sahip ülkelerde keşfedilen doğal kaynaklar, bu kaynakların kullanımının, satışının, ve gelirlerinin dağıtımına dair kararların siyasi liderlerde toplanmasına ve bundan doğan gücün bu liderlerin sahip oldukları pozisyonları koruyabilmelerine yol açmaktadır (Ross, 2001). Temel ekonomik etkinliğin üretim olduğu ve hazine gelirlerinin vergilerden geldiği toplumlarda halk ödediği vergiler karşılığı siyasi haklar talep etmek suretiyle demokratikleşme için itici güç oluşturan rantçı sistemlerde bu dinamik bulunmamaktadır. Üretim yapılmamakta, halk vergi ödememekte, devlet harcamaları rant gelirleriyle sağlandığı için, demokrasinin belkemiğini oluşturan vergi-karşılığı-temsil hakkı (taxation for representation) pazarlığı gerçekleşmemektedir (Ross).

Vergi ödemeksizin elde edilen hizmetler (sübvansiyonlar, bedava sağlık hizmetleri, yüklü memur maaşları vb.) Demokratik talepler için bedel ödemek istemeyen bireylerin direnişe katılımını azaltmaktadır. Buna ek olarak, rant gelirleri sayesinde polis, istihbarat, ve silahlanmaya daha fazla harcama yapma imkanı bulan yönetimler direnişin maliyetini artırmaktadır. Bu sebeple Ortadoğu çalışanları, "petro-devletler" olarak da tanımlanan Suudi Arabistan, Cezayir, Katar, Kuveyt, Libya ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelerde demokratik direniş ve değişim şansını öteden beri düşük görmüşlerdir. Nitekim Arap Baharı sürecine baktığımızda bu devletlerden sadece Libya'da ciddi bir direniş gerçekleşmiştir. Suudi Arabistan, Cezayir, Irak, Kuveyt, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde ise Arap Baharı'nın fazla bir etkisi olmamıştır ve bu durum rantçı devlet teorisini bir kez daha ispatlar görünmektedir. Tunus direnişinin patlak vermesini takip eden Şubat ve Mart aylarında Suudi Arabistan kralının 100 milyar dolarlık bir harcama paketini onaylaması tam da bu tür politikalara örnek teşkil eder niteliktedir.

Peki ama bu durumda Libya örneğinin yarattığı istisnai durum nasıl açıklanabilir? Libya örneğinde göze çarpan petrol rantının, muadil petro devletlerdeki uygulamalardan farklı olarak, popülist veya askeri-istihbari harcamalara değil, Kaddafi'nin gücünü ispata yönelik fakat halk tarafından pek itibar edilmeyen, literatürde zaman zaman "pet projeler" olarak tabir edilen mecralara akıtıldığı, bunun ise otoriterliğin devamı açısından

“isabetli” olmamış olduğudur. Üstelik bu projelerin çoğu kez tamamlanamayıp yarım kalması halkta petrol gelirlerinin israf edildiği duygusuna ve ekonomik sıkıntılardan dolayı yönetimi sorumlu görmelerine yol açmıştır. İnsan yapımı nehirler, gösterişli futbol stadyumları, başlanıp yarım bırakılmış ya da yapımı fazla uzamış iddialı inşaat projelerine harcanan petrol gelirleri, ekonomik sıkıntılar yaşayan halkta öfke ve isyan uyandırmıştır. Nitekim isyanın öncelikli olarak mobilize olduğu Bingazi’de yönetim ele geçirildikten sonra bu tür inşaat alanlarının direnişi grupların hedefi haline gelmesi, yer yer yıkılıp grafitilerle kaplanmış olmaları anlamlıdır. O halde diyebiliriz ki, petrol rantı eğer patronaj ve baskı mekanizmalarını güçlendirecek biçimde harcanırsa, gerçekten de otoriter liderlerin elini sağlamlaştırabilir ve bu anlamda Ross’un bahsettiği “petrol laneti” gerçekleşir. Fakat “doğru” harcanmadığında rant geliri, bu geliri elinde tutup yöneten liderleri sorumlu hale getirebilmekte ve bu gelirden payını alamadığını düşünen halklarda isyan duygusuna katkıda bulunabilmekte ve rejim-sarsıcı etkiler yaratabilmektedir.

Petrol üretmeyen Mısır, Ürdün, Fas, Tunus gibi Ortadoğu ülkelerindeki ekonomi-siyaset ilişkilerine baktığımızda ise Arap Baharı’ndan alınacak daha da önemli dersler olduğu görülmektedir. Bu ülkelerde bir süredir hem globalleşmenin yarattığı baskı, hem ekonomik yardım yapan ülkelerin talepleri doğrultusunda çeşitli ekonomik reformlar yoluyla bir neoliberalleşme sürecine girilmiştir. Bu çerçevede kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesi, yabancı yatırımların özendirilmeye çalışılması, sübvansiyonların kesilmesi, serbest girişimcilere teşvikler dağıtılması gibi politikalar izleniyordu. Bu politikaların bazı kazananları ve kaybedenleri oldu. Dar gelirli kesimler üzerinde özellikle sübvansiyonların kesilmesinden ötürü ekonomik sıkıntılar arttı. Öte yandan, reformlar bir yandan da kapitalist kalkınma hedeflerine katkıda bulundu ve yeni bir zengin sınıfı yarattı. Özellikle yönetimle iyi ilişkileri bulunan yerli girişimciler-ki bunlara sıklıkla siyasilerin aile üyeleri de dahil oluyordu- özelleştirme ve teşvik dağıtımı süreçlerinde avantajlı muamele görmek suretiyle ölçsüz karlar elde ettiler.

Bu neoliberalleşme süreçlerinin olası siyasi sonuçları ile ilgili iki farklı görüş ortaya atılıyordu. Bir grup Ortadoğu uzmanına göre bu ekonomik reformlarla sağlanacak kalkınma bu ülkelerdeki lidere avantaj sağlayacak ve başında bulundukları rejimlerin devamlılığına katkıda bulunacaktı (Gause, 2011). Ekonomik kalkınma liderlerin ve iktidar partilerinin geniş halk kitleleri nezdinde popülaritesini artırırken, ahabap-çavuş kapitalizmi de özel sektörün sadakatini sağlayacak, siyasi değişim büsbütün zorlaşacaktı (Richards, 2004; Kienle, 2001; King, 2003). Bu görüşleri öne sürenler zaman zaman Türkiye örneğini de referans göstermekteydiler. Nitekim Türkiye’de AK Parti’nin 2002’den beri tüm seçimlerden başarıyla çıkması, ekonomik kalkınmanın bir iktidar partisini nasıl güçlendirebildiğine ispat teşkil etmekteydi (Gause).

Öte yandan, Batılı siyasi çevreler ekonomik reformların siyasi reformları getireceğini iddia ediyordu. Bu modernleşme çalışmalarında sıklıkla öne sürülen bir görüştür (Ruschemeyer vd., 1992). Batı modernleşmesi siyasi ve ekonomik liberalleşmenin birbirini olumlu etkilediğini göstermiştir ve bunun başka ülkelerde de böyle olması mümkündür. Ekonomik kalkınma orta sınıfı güçlendirecek, eğitim ve uluslararası bağlantıları artan orta sınıfta hem demokratik bilinç ve talep artacak hem de ekonomik gücü sayesinde bu sınıf yöneticileri demokratikleşmeye zorlayabilecektir. Bir başka deyişle, demokratik bilince sahip ve vergi veren orta sınıf yaptığı ekonomik katkı karşılığında siyasi hak talep edecek, ekonomik gücü ile siyasileri pazarlık masasına iterek siyasi gücün paylaşımına ikna edecektir. Bu demokratikleşme teorisini benimseyen yaklaşımlar, Ortadoğu’daki ekonomik reformların demokratikleşmeyi teşvik etmesini beklemişlerdir.

Arap Baharı, yukarıda özetlenen rakip teorilerin geçerliliklerinin test edilmesi için uygun bir zemin yarattı. Görüldü ki, Tunus ve Mısır gibi, ekonomik reformları en sıkı uygulayan ülkelerde bu reformlar ters tepti ve rejim sarsıcı etkileri oldu. Hükümet kontrolünde ve hükümet çıkarları gözetilmeye çalışılarak gerçekleşen neoliberalleşme, hükümete istikrar sağlamadı. Fakirleşen kesimler hükümete isyan ederken, hükümetin özel sektör ortakları da hükümete beklenen desteği sağlayamadı. Kimileri isyanlar başlar başlamaz yurt dışına kaçtı, kimileri etkisiz kaldı. Kimileri ise direnişin yanında yer aldı. Belki siyasi özgürlükler ekonomik çıkarlarına ağır bastığından, belki de direnişin galip geleceğini tahmin ederek yenen tarafta bulunma arzusuyla taraf değiştirdiler. Sonuç itibarıyla, görüldü ki Ortadoğu’da sıklıkla görmeye başladığımız ahabap-çavuş kapitalizmi her zaman otoriter yönetimleri güçlendirmemektedir. Rüşvete ve yolsuzluğa duyulan öfke, özellikle ekonomik sıkıntılar yaşayan halklarda isyan duygusuna ve direnişe katkı sağlayabilmektedir.

5. Sonuç

Arap Baharı karşılaştırmalı siyaset ve Ortadoğu çalışmaları üzerinde sarsıcı bir etki yapmış, mevcut varsayımları çürütmüş, yeni teorik yaklaşımların önünü açmıştır. Bunların başında özcü-kültürcü yaklaşımlara vurulan darbe gelmektedir. Özellikle direnişin en kanlı yaşandığı Suriye ve Bahreyn gibi ülkeler, sadece Ortadoğu’da direniş kültürünün eksikliğine dair iddiaları çürütmemiş, karşılaştırmalı sosyal hareketler

çalışmalarının mevcut varsayımlarını da sarsmıştır. Rasyonelliği vurgulayan tezlerle karşı, empati ve öfori duygusunun yaratabileceği etki ortaya çıkmıştır. Arap Baharı'ndan öğrendiğimiz ikinci ders, ordu-sivil ilişkilerine dairdir. Tunus ve Mısır örneklerinde gördüğümüz ordu davranışı bu konunun uzmanlarını dahi şaşırtmış, ve bu çerçevede Ortadoğu'daki ordu yapılanmaları arasındaki farkları daha iyi anlama gereğini ortaya koymuştur. Direniş ve protesto anlarında askerlerin vereceği kararların önemi ve bu kararların tahmin edilebilmesini sağlayabilecek teorik çalışmalara duyulan ihtiyaç görülmüştür. Nihayet, Arap Baharı, Ortadoğu'da ekonomi-siyaset ilişkilerine dair önemli kanıtlar sunmuştur. Paranın siyasi sadakat sağlayabildiği tezi, petrol zengini ülkelerde isyanın zayıf kalması gerçeğiyle bir kez daha ispatlanmış, öte yandan iyi yönetilemeyen neoliberalleşme süreçlerinde ortaya çıkan fakirleşme ve derinleşen zengin-fakir ayrımları rejimleri sarsmıştır. Tüm bu gelişmeler, sadece Ortadoğu çalışmaları için değil, karşılaştırmalı siyaset çalışmaları için de mühim ampirik kanıtlar içermektedir ve gelecek çalışmalarda dikkatle analiz edilmelidir.

Kaynakça

Beblawi Hazem and Giacomo Luciani (eds.). 1987. *The Rentier State in the Arab World*. London: Croom Helm.

Beissinger, Mark. 2007. "Structure and Example in Modular Political Phenomena: The Diffusion of the Bulldozer/Rose/Orange/Tulip Revolutions," *Perspectives on Politics* 5:2, 271.

Bellin, Eva. 2012. "Reconsidering The Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Lessons from the Arab Spring." *Comparative Politics* 44 (2), 127-149.

_____. 2004. "The Robustness of Authoritarianism in the Middle East." *Comparative Politics* 36 (2): 139-157.

Fish, Steven. 2002. "Islam and Authoritarianism." *World Politics* 55 (1): 4-37.

Francisco, Ronald. 1995. "The Relationship Between Coercion and Protest," *Journal of Conflict Resolution* 39, 263–82.

Gause, Gregory. 2011. "Why Middle East Studies Missed the Arab Spring: The Myth of Authoritarian Stability." *Foreign Affairs* July/August.

Huntington, Samuel. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. London: Simon & Shuster.

Kedourie, Elie. 1994. *Democracy and Arab Political Culture* (London: Frank Cass, 1994);

Kienle, Eberhard. 2001. *A Grand Delusion: Democracy and Economic Reform in Egypt*. London: IB Tauris.

King, Stephen. 2003. *Liberalization against Democracy*. Bloomington: Indiana University Press.

Przeworski, Adam, Michael E. Alvarez, José Antonio Cheibub, and Fernando Limongi (eds). 2000. *Democracy and Development*. Cambridge: Cambridge University Press.

Richards, Alan. 2004. "Economic Reform in the Middle East: The Challenge to Governance," in Nora Bensahel and Daniel Byman, eds., *The Future Security Environment in the Middle East*. Santa Monica, CA: RAND, pp. 57–128.

Ross, Michael. 2001. "Does Oil Hinder Democracy?" *World Politics* 53 (3): 325-361.

Rueschemeyer, Dietrich, John Stephens, and Evelyn Stephens. 1992. *Capitalist Development and Democracy*. Chicago: University of Chicago.

Lichbach, Mark. 1987. "Deterrence or Escalation?" *Journal of Conflict Resolution* 31, 266–97.

Muller, Edward and Erich Weede. 1990. "Cross-National Variation in Political Violence: A Rational Action Approach." *Journal of Conflict Resolution* 34: 4 (1990): 624-651.